

REJEPMUHAMMET GELDIÝEW,

*TYA-nyň Milli gollýazmalar institutynyň
bölüm müdiri, filologiýa ylmymlarynyň kandidaty*

MAGTYMGULY PYRAGYNYŇ ŞYGRYÝETINDE KÄBIR SÖZLERIŇ MANY TAÝDAN GIŇEMEGI

Dil diýilýän mukaddes düşünje her bir halkyň milli barlygynyň nyşanydyr. Meşhur pelsepeçiler «Watan iki esasa daýanýar: birinjisi maddy esas, ýagny «toprak», ikinjisi bolsa ruhy esas, ýagny «dil» diýip aýdýarlar. Her bir millet dili bilen döreyär we dil bilen barlygyny dowam etdirýär. Onuň bütin aňy, ruhy we şahsyýeti diňe dilinde ýaşaýar. Hut şu hakyatlara has irräk göz ýetiren milli şahyrymyz Magtymguly Pyragy hem dünýä türkmenleriniň özboluşly milli aýdymyna öwrülen «Türkmeniň» atly goşgusynyň iň soňky hem aýgytlaýjy setirini: «Magtymguly sözlär çaly türkmeniň» diýip tamamlaýar. Bu sözler türkmen döwletiniň diňe türkmen diliniň diriligi bilen ýaşap biljekdiginiň iň aýdyň beýany hem-de bize galdyryp giden iň mukaddes sargydydyr.

Magtymgulynyň eserlerinde sözleriň täze-täze manylara eýe bolýandygyna geçirilen derňewler aňyryany bilen tassyk edýärler. Şahyryň eserleriniň söz baýlygyny derňemekligiň bir makala sygma-jakdygy hemmämize äşgärdir. Biz bu ýerde onuň döredijiliginde duş gelyän «çaman» sözüniň many çäkleriniň giňelişi barada aýtmak isleýäris.

«Türkmen diliniň sözlüğünde» «çaman» sözüne: 1. Ýyldam däl, ýüwürük bolmadyk, haýal gidýän, ýaramaz çapýan (at, eşek hakda); 2. Göç man. Çalasyň hereket edip bilmeýän, dogumly däl, dogumsyz, gowşak ýaly düşündirişler berlipdir. Bu söze «Türk-tatar gepleşikleriniň deňşdirme sözlüğünde» جامان 1. (يمان) erbet we beýl. Ýalta (käbir tatarlarda at, ulag hakda aýdylýar) ýaly düşündiriş berilýär. Şeýle hem Sewortýanyň ýolbaşçylygynda taýýarlanmaga başlanan «Türki dilleriň etimologik sözlüğünde» ýaman sözüne berlen düşündirişde käbir türki dilleriň (özbek, gazak, gyrgyz, garagalpak, uýgur) dialektlerinde jaman, jäman, žaman ýaly ýazylandygy bellenilýär. Sözüň başynda ç ~ ý ses çalşygy barada «Türkmen dialektolo-

giýasy» kitabynda bellenip geçilýär. «Türkmen diliniň dialektleriniň oçerki» kitabynda: «Türk dilleriniň birnäçesinde hem *y* çekimsizi sözüň başynda aktiw ulanylman, ol köplenç *ž*, *j* çekimsizleri bilen berilýär *ýa*-da düşürilip ulanylýar» diýilýär. Şeýle hem *jyldam* // *ýyldam*, *ýigit* // *jigit* sözlerinde hem bu ses çalşygy hadysasyny görmek bolýar.

Pars diliniň irki düşündirişli sözlüklerinden biri hasap edilýän XVII asyrdan Hindistanda ýazylan, 1775-nji ýylda türk dile geçirilen «Burhany-katyg» sözlüğünde *ýam* (يام) sözüne «menzilgählerde taýýar bolup duran aragatnaşyk (poçta) aty. Gyssagly gelip-gidýän çaparlary muner ýaly at»; «Osmanlyja-türkçe ensiklopedik sözlükde» «*ýam* (يام) aragatnaşyk aty»; «Uly rusça-türkmençe sözlükde» «1. Russiýada XIII-XVIII asyrlarda poçta ýolundaky oba. 2. Köne wagt-larda ýolagçylaryň ýadaw atlaryny çalşyryan poçta duralgasy»; «Türkmen diliniň sözlüğünde» bolsa bu leksik birligiň many meýdanynyň merkezi hasap edilip bilinjek ýaby sözüne «Iş maly hökmünde ulanylýan ýeke toýnakly iri öý haýwany, gylýal» ýaly düşündiriş berilýär. Ýaby sözi «Türkçe sözlükde» hasaba alynmandyr. Ýaman sözüne «Türkmen diliniň sözlüğünde»: 1. Islenýän talaby ödemeyän, kanagatlanarly bolmadyk, gowy däl, erbet, pis. 2. Örän, juda, hetdenaşa, has; «Türkçe sözlükde»: «1. (güýç, täsir *ýa*-da ukyp) Adatydan ýokary, artykmaç bolan. 2. Erbet gorkulýan ýaly düşündirişler berilýär. Türkmen diliniň käbir dialektlerinde ýaman sözüniň sypatyň artyklyk derejesini ýasamak üçin ulanylandygy beýan edilýär: ýaman gowy, ýaman erbet. Mahmyt Kaşgarlynyň «Türki sözleriň diwanynda» çamguk (جمغق) sözüne «öjükdiriji, pitneçi, gepçi, gep äkidip getirýän»; ýaman sözüne «erbet (her zadyň erbedi)» ýaly düşündirişler berilýär.

«Parsça-rusça sözlükde»: çaman چمان sözüne 1) buýsançly ýöreyişli; 2) bezemen; dik, owadan ýöreyän; 3) (köne söz) bulgur (şerap üçin) ýaly düşündirişler berlipdir.

«Burhany-katyg» sözlüğünde «çam (چام) çem we hem manylaryny berip, ol çemiden we hemiden işliginiň nämälim görnüsidir. Çemiden eda bilen ýöremek, sallanjyrap ýöremek; hemiden bir tarapa gyşarmak» diýlip düşündirilýär. «Osmanlyja-türkçe ensiklopedik sözlükde» çem sözüniň alty manysy ýüze çykarylypdyr: 1. Náz we eda bilen sallanjyrap ýöremek. 2. Bezemen, tertipli. 3. Gazanylan,

toplanylän. 4. Many. 5. Gabahat, günä. 6. Nahar. Şol ýerde çeman (چمان) sözi hasaba alnyp, üç manysy ýüze çykarylypdyr: 1. Näz bilen sallanjyrap ýöreýän. 2. Şerap bulgury. 3. Çemen. «Uly rusça-türkmençe sözlükde» çemiden işliginiň we çeman sözüniň birinji manysynyň many meýdançasynyň çäklerine girýän: «жеманиться несов. разг. näzlenmek, näz-kereşme etmek, näz etmek; жеманница ж разг. näzli aýal (gyz), näz edýän aýal (gyz), näz kereşme edýän aýal (gyz); жеманничанье с разг. näzlenme, näz kereşme etme, näz etme; жеманн//ый, -ая, -ое (жема/нен, -нна, -нно) ýasama, jilweli, näzli, näz-kereşmeli; жеманство с ýasamalyk, näzlilik, ýasama jilweler» ýaly manylarda hasaba alnan sözler ünsi çekerliklidir.

«Magtymgulynyň düşündirişli sözlüğinde» çem (چم) sözüne pursat, ýagdaý, maý; ýan; gapdal ýaly düşündiriş berlip, şu aşakdaky mysalda getirilipdir: «Oýun bilen oglanlygyň deminden, // Ýetip geldim kämelligiň çeminden. Sözlükde berlen çemender (p. çemend) چمند // چمند // sözi 1) çaman at, ýalta ýaby; 2) gm. ýalta adam, biderek adam ýaly düşündirilýär: Tilim guş tilidir, suratym – ynsan, // Hemzybanym barça çemender bile». Sözlükde çaman sözi şeýle düşündirilýär: «çaman (p. çemend) چامان // چمند ýalta, uzakçyl däl, ýüwürük däl, uzaga çapyp bilmeýän (at, eşek hakda); antonimi: ýüwürük. Aslyna dartadyr ýüwürük, çamanlyk, // Ýüwürükni çamanga satyjy bolma; At alsañ ýüwürük al, alma çamany. Jaý ýerinde gaýry galsa garrydar, // Goç ýigidiň aty çaman ýoluksa. Bu sözüň Magtymgulynyň goşgularynda ýüwürük manysynda ulanylän ýagdaýlaryna-da duş gelmek bolýandygy aýdylýar we şu mysal getirilýär: Mert astynda ajap çaman, // Bak, bu ol hara döndi. // Depdigim bedew, gör, eşek bolmuşdyr, çaman.»

«Türkmen diliniň sözlüğinde» çaman sözüniň ýüze çykarylan birinji: Ýýldam däl, ýüwürük bolmadyk, haýal gidýän, ýaramaz çapýan (at, eşek hakda) manysyna – «Dogrusy, göz önüme çaman eşekli jerçi düşdi. Çaman ördek ir uçar. Çaman-da bolsa, üsti amanja. Çaman at.»; ikinji göçme: Çalasyň hereket edip bilmeýän, dogumly däl, dogumsyz, gowşak manysyna – «Dogry, Welä bizem ýaman diýjek däl, // Hat-sowatsyz ýa-da çaman diýjek däl» ýaly mysallardaky düşündirişlerini, umuman, ýerlikli hasaplamak bolar. TYA-nyň

Milli golýazmalar institunyň hünärmenleri tarapyndan Magtymguly Pyragynyň institutyň hazynasynda saklanylýan golýazmalary we daşary ýurtlardan getirilen golýazmalarynyň surat we elektron nusgalary esasynda neşire taýýarlanan iki tomlukda çaman leksik birligi şu aşkdaky manylarda ýüze çykaryldy:

1) ýyndam däl, ýüwürük bolmadyk, haýal gidýän, ýaramaz çapýan – Aslyga dartadyr ýüwürük, çamanlyk, // Ýüwürügi çamana satygy bolma! («Gidiji bolma»); Jaý ýerinde gaýra galsa garrydar, // Goç ýigidiň aty çaman ýoluksa («Meýdan ýoluksa»); At alsaň gyr algy, mekrudyr ak ýal, // Kitapda görüner çaman — garagol («Ýol alar»); Bedew diýer: «Gymmatym, // Bardyr çaman içinde» («İçinde»); Ýagşy diýip gol uranym, çykdy bagtyma ýaman, // Depmişem bedew diýip, gör, eşek olmuşdyr çaman (soňky mysaldaky manyny A. Meredow ýüwürük, çapgyr manysynda berýär) («Aýrylyp»); 2) sarç at, çapgyr at, ýyndam at, ýüwürük at – Har özüni saýmaz egsik är münen çamanydan, // Bedew bolmagan jaýynda hary çaman eýledim («Aman eýledim»); Mert astynda ajap çaman, // Bak, bu gün ol hara döndi (Bir käre döndi); Rüstem-u Zal gelen zaman, // Berdiň gola ýüwürük – çaman («Mukam gaşynda»); Mert ýigitde çaman idim, // Dag başynda duman idim (Neýleý, indi biçäreýem); Menem diýen çyn ärlere, // Ötgür gylç, çaman gerek («Jan gerek»); Ençeleriň aýagy // Ne har, çamana degmez («Pany jahana gelmez»); Bu eýýamyň ärleri // Çaman, sowuty gözlär («Namardy gözlär»); Baş apan mert goçlara, // Ili-güni çaman berer («Perman berer»); Gözlerim, gördüm ýamany, // Paýym münmedi çamany («Kylar boldum»); Seçip, çaman alar bolsaň, // Araplar aty bellidir («Gaýraty bellidir»); Bedew çamany deň kyldy, // Isa münen har biläni («Diýseň gitmez ýör biläni»); At alaňda sürüp alsaň çamany, // Göwnünde goýmaz ol zerre gümany (Amana geler); Namysly, döwletli bir gerçek äriň, // Ötgür gyljy, zor çamany gerekdir («Hany gerekdir»); Nesip eýläp, münse ýörgür çamana, // Tana bilmez, başy nedir, art nedir («Dert nedir»); Kimler täji-tagtda perman gönderip, // Kimler çaman münüp, sürer segredip («Ötüp baradyr»); Ýagşyny berdiň ýamana, namardy goýduň çamana, // Mert ýigit gitdi gümana, pena dünýä, pena dünýä («Pena dünýä»).

Beýik akyldaryň şygryýetinde çaman leksik birliginiň üçün-
ji manysy hökmünde sarç at, çapgyr at, ýyndam at, ýüwrük at
düşündirişini, ýokarda getirlen mysallara esaslanyp goşmak bo-
lar. Çaman we ýaman leksik birlikleriniň manylarynda bolup geçen
şeýle dil hadysalarynyň bolsa, gadymy dilimiziň ösüş we özgeriş
pursatlarynyň ýaňlarydygyny aýtmak bolýar.